

**PROF. DR. YUSUF SEYİDOV VE AZERBAJCAN EDEBÎ DİLİ TARİHİ
MESELELERİ**

PROF. DR. E. DEMİRÇİZADE ÖRNEĞİ

Aliye MUSAYEVA*

Öz

Sovyetler Birliği'nde 1937 yılı Türklerin tarihine kültür ve bilim adamlarının soykırım yılı olarak yazılmıştır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Türklerinin kendi adı, dilinin adı değiştirildi. Yetkili kişiler yukarıdan gelen talimatlarla devlet düzeyinde halkın ve kültürün tarihinin yeni baştan yazılması, tahrif edilmesi için çaba gösterdiler. Bütün olumsuzluklara rağmen Azerbaycan Türkçesi gelişmesini sürdürmüş, dil bilimi yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Yeni dönemin ünlü bilim adamlarından biri Prof. Dr. Ebdülezzel Demirçizade olmuştur. O dilciliğimizin tarihinde daha çok edebî dil tarihi biliminin ilk araştırmacısı olarak yer almaktadır.

Prof. Dr. Yusuf Seyidov eserinde bu konuları ayrıntılı bir şekilde ele almış, dil bilimci Demirçizade'nin yaratıcılığını, bilimsel faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde araştırmıştır. Makalede Yusuf Seyidov'un söz konusu araştırmalarından bahsedilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Edebî dil, Azerbaycan dilçiliği, Yusuf Seyidov, Demirçizade, edebiyat tarihi.

**PROFESSOR YUSUF SEYIDOV AND AZERBAIJAN LITERARY
LANGUAGE HISTORY PROBLEMS**

PROF. DR. A. DAMIRCHIZADA EXAMPLE

Abstract

The 1937 year was written to Turkish history as the year of the genocide of Turkish culture and scientists during Soviet Union. From this period the name of Azerbaijan turks and the name of their language was changed. The state tried to write the history of the culture and people again and with more differences and distortions. Although there have great problems, but Azerbaijan language was continued its improvement, linguistics was forming slowly. Prof. Dr. Abdulazal Damirchizada was one of the prominent scientist of new period. He is the first investigator of our literary language history. Prof. Dr. Yusif Seyidov widely dealt with these facts in his work and investigated Damirchizada`s creative work and scientific activity. The article deals with Yusif Seyidov`s so investigations.

Keywords: Literary language, Azerbaijan linguistics, Yusif Seyidov, Damirchizada, literature history.

Azerbaycan dilçiliği bir bilim kolu olarak son yüzyıl zarfında özellikle büyük gelişme göstermiştir. XX yy. başlarında oluşmaya başlayan Azerbaycan dilçiliği, Türkolojisi 1937 yılı

* Arş. Gör.; Azerbaycan Bilimler Akademisi Nahçıvan Kültür Dil ve Edebiyat Enstitüsü, ebulfezamanoglu@gmail.com.

kültürel kırımı sonucunda ortadan kaldırıldı. 1940'lı yıllardan itibaren dilçiliğimizin gramer sorunları ele alınmaya başlandı. 1950'li yıllardan itibaren dil tarihi meseleleri gündeme getirilmeğe başlandı. Bu alanda özellikle Prof. Dr. Ebdülezel Demirçizade'nin faaliyetleri belirtilmelidir. Prof. Dr. Seyidov "Azerbaycan Dili Tarihinin Tedkikine Bir Nazar" adlı eserinde bu konuyu ayrıntılı şekilde ele almıştır(1).

Yazarın belirttiği gibi Azerbaycan dili tarihinin bilimsel araştırılmasının öncülerinden olan Prof. Dr. Ebdülezel Demirçizade'nin dil bilim yaratıcılığının ihate çevresi çok geniştir: fonetik (ses bilimi), üslubiyat, dil ve yaratıcılık. Ama o Azerbaycan biliminde dil tarihçisi gibi, Azerbaycan'ın yüksek öğrenimi tarihinde Azerbaycan dili tarihi hocası olarak tanınmıştır.

Belli olduğu üzere XX. yüzyılın 30'lu yıllarından başlayarak bu saha unutulmuş, çoğunlukla modern Azerbaycan Türkçesi gramer konuları ele alınmıştır. 1950'li yıllardan itibaren dil biliminin dil tarihi kolu üzerinde ilk olarak Prof. Dr. E. Demirçizade çalışmaya başladı. Bu bakımdan onun 1958 yılında yayımladığı "Azerbaycan Dilinin İnkişaf Yolları" kitabı dikkati çekiyor(2). Bu kitap Bilik cemiyeti hattıyla, kanalıyla basıldığından kitlesel karakter taşımaktaydı. Bunun yanı sıra burada ilk kez Azerbaycan dilinin inkişaf merhalelerinin ana hatları belirlenmiştir. Prof. Dr. Yusuf Seyidov'un belirttiği gibi bilginin söz konusu eserdeki görüşleri, mülhazaları bir hayli mükemmelleşmiş şekilde "Azerbaycan Edebi Dili Tarihi"(I cilt) ders kitabına dahil edilmiştir(3). Bu eserin Azerbaycan dilinin kökeni, dilin yaranması ve inkişaf devirleri adlı birinci faslında ele alınan meseleler bir hayli derecede "Azerbaycan Dilinin İnkişaf Yolları" eseri ile örtüşüyor, çağrışım yapıyor.

E. Demirçizade en zor, şimdi bile tam hallini bulamayan meseleden başlıyor: "Azerbaycan dilinin kadim kaynakları hakkında". Bu konuda alimin versiyonu şöyledir: "Türk dilleri ailesinin batı grubuna mensup olan Azerbaycan dilinin esas kaynakları milattan önce ve milat sonrası birinci bin yıllığı devrinde Hazar denizinin doğusunda, kuzeyinde, batısında, güneyinde, ümumen Kafkaslarda mesken salmış sak-skif (iskit), kas-kaspi-kassit-Hazar, sabir-suvar, hun-kun, türk-törek, guz-oğuz, kıpçak-gıfsak adlarıyla tanınan kabile ve taifelerin dilleri olmuştur" (3, s. 48). E. Demirçizade milat öncesi Azerbaycan bölgesinde yaşamış Midiya med kabilelerinin ve başka kabilelerin adlarını sıralamaktadır ve onların Türk kabileleri olduğunu tasdik eden bilimsel araştırmaların varlığını dikkatlere sunmaktadır. Birinci sırada ise Ziya Bünyatzade'nin Rusça yazdığı "Azerbaycan VII.-IX. asrlarda" eserine başvurmayı tavsiye etmektedir. Demirçizade umumi Azerbaycan dilinin formlaşmasını, oluşmasını ise V-IX. asrlara kadar götürmektedir ve bunun sebeplerini eserinde izah etmektedir. Tam hâlde

formlaşmasını, oluşmasını ise XI. asra kadar götürmektedir. Alim araştırmalarından hareketle “Azerbaycan dili oğuz grubuna mensup dillerdendir” görüşünü açıkça ifade etmektedir.

Yusuf Seyidov doğru olarak yazıyor: Biz şimdi bunu ezbere biliyoruz; ancak bilmiyoruz ki, bunu ilk söyleyen alimlerden biri Prof. Dr. E. Demirçizade'dir E. Demirçizade M. Kaşgarlı'nın (özel isimlerden sonra gelen ekler kesme işaretleriyle ayrılmalı) meşhur sözlüğünde Türk taife adlarının sıra ile nasıl verildiğini ve Azerbaycan Türk dili adının bu sırada yerini ortaya koymaktadır (1, s. 410).

Yukarıda belirttiğimiz kitabın yanı sıra Demirçizade “Azerbaycan Dilinin Tarihi Grameri” ve “Azerbaycan Dili Tarihi” kitaplarını yayınlamıştır (4). Bu kitaplardaki konuların bir kısmı 1979 yılında basılmış “Azerbaycan Edebi Dili Tarihi” (I cilt) kitabında yer almıştır. O nedenle bu kitapta müellif dilin tarihî problemlerine geçmeden önce fenle, bilimle alakadar bir sürü kuramsal ve metodik sorunlar ortaya koymaktadır. Bu problemlerden bir kısmı “Azerbaycan Dili Tarihi ile İlgili Bazı Meseleler” genel başlığı altında verilmiştir. Söz konusu meseleler bunlardan oluşmaktadır: “Meselenin Mahiyeti”, “Dil”, “Azerbaycan Dili Anlayışı”, “Azerbaycan Dilinin Tarihi ve Kültürel Önemi”, “Azerbaycan Dili Tarihi Fenninin Mevzusu(konusu) ve Maksadı”.

Göz önünde tutulan meselelerin ikinci kısmı “Azerbaycan Dili Tarihi'nin Başka Fenlerle İlişkisi” genel adı altında sunulmuştur. Muasır Dil Fenni ile İlişkisi, “Genel dilbilim dersiyle alakası”, Azerbaycan Edebiyatıyla Alakası, Tarih Fenleriyle Alakası. Sunulan problemlerin üçüncü kısmı “Azerbaycan Dili Tarihinin Temel Kaynakları” olarak adlandırılmaktadır.

Demirçizade gösteriyor ki, V-IX. asırlar arasında Azerbaycan halkının ve umumhalk Azerbaycan dilinin teşekkül bulması için elverişli tarihî ortam oluşmuş ve mehz bu ortamda umumhalk dili esasında dilin meydana gelmesine zemin de yaratılmıştır.

E. Demirçizade bu zeminde öncelikle sözlü ve yazılı dilin oluşması meselesini gözden geçirmektedir. Tabiidir ki bu da reallığa dayanıyor. Alim şifahi Azerbaycan dilinin teşekkülünü şifahi edebiyatla –ağız edebiyatı ile alakelendirir ve gösteriyor ki, bu yaratıcılık bir hayli kadimlerden başlayıp Arap istilasını devrinde de devam etmiştir. Demirçizade yazıyor: Sonraki devirde yani Arap istilasının ilk yıllarında umumhalk Azerbaycan dilinin artık belli bir şekil aldığı ve geniş arazide kullanıldığı devirde şifahi edebiyat daha da çoğalmış, muhtelif üsluplarda şifahi edebiyat nünuneleri yaratılmıştır. Lakin hele şifahi dil formlaşmadığından

böyle şifahi edebiyat nümuneleri yazıya geçirilmemiş ve ancak dillerde ezber saklanan şifahi olarak nesilden nesile geçen nümuneler son zamanlarda toplanmıştır. Böylelikle şifahi edebiyat nümunelerinden bir kısmı ancak X-XI. asrlardan başlayarak yazıya geçirilmiştir ki, bunlardan özellikle “Dede Korkut” destanları en zengin dil ve edebiyat hazinesidir. E. Demirçizade'nin düşüncesine göre VI-VIII. asrlarda Azerbaycan köyleri ve şehirleri arasındaki ticari ilişkiler onları alakalandırır, vahid dil-lehçe birliği yaratırdı. Böylece “bu dönemde Azerbaycan halkı meydana geldiği gibi bu halkın hepsinin iletişim aracı vahid umumhalk Azerbaycan dili de artık mevcut idi ve geniş çevrede işlenirdi. Alimin fikrince Arap kısmen de Fars dilli medreselerde Azerbaycan dili tedris dili olmasa da vasıta rolünü oynamıştır. Bu medreselerde telim-tedris işinin esasını Kuran-ı Kerim'i, şeriati, Arap ve Fars dillerinin sarf ve nahvini, tecvidini ve kısmen nücum ilmini, mantık ilmini (öğrenmek) oluşturmuştur. Hemin medreselerde istifade olunan tedris vesaitinin yani ders kitaplarının Arap ve Fars dillerinde yazıldığına da şüphe ola bilmez. Lakin bütün bunlara rağmen böyle bir hakikatı kayd etmeliyiz ki, Azerbaycanlı müderrisler Azerbaycanlı çocuklara Kuran-i Kerim'i de, şariati da, başka dilleri de öğretmek için ilk anlaşma vasıtası gibi yani telim-tedris vasıtalarından biri gibi mutlaka ana dilinden yani Azerbaycan-Türk dilinden istifade etmişlerdir (1, s. 411).

Onu da kayd edelim ki, Azerbaycan dili tarihini ilk devirleşdirenlerden, onun ilmi prensiplerini işleyip hazırlayanlardan biri E. Demirçizade olmuştur. Daha 1938 yılında neşr olunmuş “Azerbaycan Diline Ait Hülaseler”, 1958 yılında neşr olunmuş “Azerbaycan Dilinin İnkişaf Yolları” kitabında müellif Azerbaycan dilinin tarihini şu şekilde sınıflandırmaktadır. 1. XIII-XIV. asırlarda formalaşan Azerbaycan dili, 2. XV-XVII. asırlarda Azerbaycan dili.

Demirçizade 1978 yılında neşredilen kitabında devirleşdirmenin kriterlerini verir ve bu esasta yeni devirleşdirme teklif edir:

1. Ümumhalk dili esasında Azerbaycan dilinin formalaşıp inkişaf etmesi devri.
2. Azerbaycan millî dili esasında Azerbaycan dilinin sabitleşmesi devri.
3. Azerbaycan dilinin devlet dili gibi yeniden kurulması ve sosyalist millî dili esasında inkişaf etmesi devri- sovyet devri.

Müellif birinci devir hakkında yazıyor ki, bu devir dili esasen bedii üsluba, bedii dile hizmet etmiştir. Bu devri o, 1. Başlangıç, 2. Hatai-Fuzuli Merhalesi, 3. Vakıf Merhalesi şeklinde üç merhaleye ayırmaktadır. Dört asrı kapsayan başlangıç merhalesini o XI. asırdan saymakta ve bu merhalenin ilk nümunesi olarak Dede Korkut destanlarını göstermektedir. Şunu da belirtelim

ki Y. Seyidov doğru olarak belirtiyor ki, Dede Korkut hakkında müellifin araştırmaları 1979 yılında çıkan kitabının mühim bir hissesini teşkil eder. Demirçizadenin Azerbaycan dilinin tarihi üzere tedkikleri dil tarihi ve tarihi gramer istikametlerinin vehdette tedkikinin ilkin nümuneleri ve başlangıcıdır. Müellif eserin dil bakımından ümumi inkişaf bağlamında fonetik ve gramer özelliklerini tahlil eder. Önce sesler, fonetik uyuşmalar, cingiltileşme, gramer yapısı – morfolojik-sintaktik yapı ve bu ümumi meseleler dahilinde diğere somut meseleler ihate olunmuştur.

Prof. Demirçizade yazılı dilin ümumi inkişafı fonunda Hasanoglu, Gazi Bürhaneddin, İmadeddin Nesimi şiiirlerini, "Kısseyi-Yusuf", "Dastani-Ahmed herami" adlı eserleri tahlil etmekte ve bunları başlangıç merhalesine dahil etmektedir. Bunlardan başka Professor, Hinduşah Nahçıvani'nin meşhur "Es-Sihahül-Ecemiyye" ve İbn Mühenna'nın "Kitabi-hilyetül insan ve hilyetül-lisan" sözlüklerini de araştırmaya başlamıştır.

Bu kaynakların verdiği materiallar esasında tedkikatçı Azerbaycan yazılı dilinin başlangıç merhalesi hakkında ilk defa aydın tasavvur yaratabilmiştir.

Prof. Y. Seyidov'un kaydettiği gibi eserin IV. faslı "Azerbaycan Dilinin İnkişafı Tarihinde Hatai-Füzuli Merhalesi" şeklinde adlandırılmaktadır. Müellif bu fasılda önce devrin ictimai şeraitini nazardan geçirerek dil meselesinde Hatainin mevkisini araştırmaya başlar. Burada evvelce Safeviler sarayında Azerbaycan dili meselesini koyur ve böyle tarihi hakiketi aşkarlıyor ki, Hatainin başkanlığında bu sarayda Azerbaycan dili devlet dili gibi istifade olunurdu. Sarayda şiiir-sanat dili de Azerbaycan dili idi. Bu münasibetle E. Demirçizade bu devirde Azerbaycan dilinde yaranan hüsusen, Hatai tarafından yaratılan şiiir türlerini ve onların dilini üslubunu nazardan geçirir ve böyle meseleler orataya koyar: 1. Koşma üslubunun rüşeyimi, Klassik şiiir-sanat üslubunun ilk nümunesi, Klassik şiiir-gazel üslubu. Müellif bütün bu sanat nevilerinin faktları esasında Şah İsmail sarayının, demeli, hemin devirin dil hüsusiyetlerini tahlilden geçirir ve böyle hesap edir ki, Azerbaycan yazılı dili tarihinde, resmleştirmek bakımından bu devirin dil siyaseti oldukça büyük önem arz ediyor. Başka sözle desek, Ş. İ. Hatai Azerbaycan diline yaşamak pasaportu verdi ve dedi ki, Azerbaycan dili şiiir dili mehdudiyetinden çıkmalıdır. Belki de bu büyük Füzuli için bir arka, dayanak merhalesi rolü oynadı(1, s. 415).

Y. Seyidov E. Demirçizade'nin Füzuli'nin dilimizin tarihinde yeri hakkında yaptığı araştırmaları derinlemesine tahlil etmektedir. Hele 1958 yılında çap olunan "Füzuli" makaleler

mecmuasında neşr olunan makalesinde şairin dil tarihimizdeki hizmetlerini derinden tahlil etmiştir. Onun nezmü-nazik Türk lefziyle iken düşvar olur misrası o devirde Füzuli'nin Nesimi'nin ardınca ana dilinin -bedii dil seviyesinde inkişafına korkmadan hizmet göstermesine bir işarettir.

Fars dilinin edebiyat meydanında cirit attığı bir devirde Türk dünyasında Şair, Nevai gibi vatanseverlik göstererek Türklüğe hizmet etmeği amaç edinmiştir. Demirçizade doğrudan Füzuli'nin aşağıdaki beyitine dayanarak yazıyordu:

Lehceyi-Türki qebuli-nezm terkib eylese

Ekseri-elfazi namerbutü nahemvar olur.

Demek ki, Füzuli daha o zaman yazılan şiirde ifade kırıklığını, ahenksizliği bir de bununla izah etmiştir ki, bu dil hele kabulî-nezm terkib etmeyip, daha doğrusu, bu dil “nezmî-nazik” yaratmak için sanatkarlar tarafından lazımcıca hamarlanmamış ve sığallanmamıştır, bu dilin üzerinde lazımi amelîyat yapılmamıştır.

Demirçizade fikrine devam ederek yazıyor: Nazara almak lazımdır ki, burada esasen aruz vezni talebatına uyğunlaşdırma yolu ile Azerbaycan dilinde şiir yazmanın zor olması Füzuli'yi düşündürmüştür. Lakin Füzuli heç de bunu çıkılmaz vaziyet hesab etmemiş ve ümitsizliğe de düşmemiş, aksine

Mende tovfik olsa bu düşvari asan eylerem,

Novbahar olğac dikenden bergi-gül izhar olur.

diyerek dikene benzetilen bir dilden gül yaprağına benzer ince bir dil yaratmak gibi bir işi, yeni Azerbaycan dilinin klasik şiir kolunu, klasik şiir üslubunu yüksek zirveye kaldırmak gibi şerefli bir işi üstlenmiştir (3, s. 179).

Büyük Füzuli'nin gazel janrına üstünlük vermesini de tedkikatçı, ders kitabında şairin aşağıdaki mısraları ile esaslandırır:

Gönül, gerçi eşara çok resm var,

Gazel resmin et cümleden ixtiyar,

Ki her mefhillin zinetidir gazel,

Xiredmendler sanatidir gazel.

Gezali-gazel seydi asan deyil

Gazel münkiri ehli-ürfan deyil.

Gazel de ki, meşhuri-devran ola

Okumak da, yazmak da asan ola.

Demirçizade şairin yukarıdaki misralarının ehemiyetini göstererek, onun gazel sevgisine böyle bir izahat verir: "Demeli, Füzuli gazeli bir de ona göre üstün tutmuştur ki, onu okumak da yazmak da asan(kolay) idi. Şair okunması ve yazılması asan(kolay) dediğinde her şeyden evvel, malum ümumhalk dilinde işlenen, mezmunca herkese, özellikle evama tanıdık sözlerden kurulan gazeli nazarda tutmuştur.(3, s. 181).

Mehz bu hüsusiyetleri, amilleri göze alarak büyük şair gazel janrına üstünlük vermiş ve buna göre de Füzuli gazeli edebiyatımızın şah eseri mertebesine yükselmiştir. Modern okuyucu adeta Füzuli dilinde galiz Arap-Fars terkiplerinin çokluğundan gileylenir. Demirçizade doğru olarak Füzuli gazelindeki terkiplerin çokluğunu o devirdeki dilimizin vaziyeti ile ilgilendiriyor. O yazıyor: Doğrudur, Füzuli'nin yaratmış olduğu "nezmi-nazik" dilinde Arap ve Fars sözleri vardır, hem de az değildir. Lakin bunlar hiç de XII-XIV. asrlarda kullanılan dilimizdeki kadar olmadığı gibi, nev ve kalite itibariyle de onlardan farklıdır. Çünkü Füzuli kullandığı sözlerin, her şeyden evvel, imkan dahilinde "evam" için mübhem olmamasını, tanıdık olmasını, kolayca yazılıp okunmasını ve "nezmi-nazik" çerçevesine sığmasını göze almıştır (3, s. 186). Y. Seyidov'un kaydettiği gibi, Demirçizadenin gazel ve mesnevi türü ile dilimizi inkişaf ettirdiğini okucuya izah etmek için onun gazel ve mesnevilerinin dilini, özellikle bunların söz varlığını, mühteser şekilde olsa da gözden geçirmeyin zaruri olduğunu gösterir ve bu meseleleri "Klassik Şiir Üslubu ve Klassik Şiir Üslubunun Mesnevi Kolu", "Temsil" başlıkları altında tedkik eder.

Füzulinin nesri. "Bu Merhalede Nesr" adlanan bölümde Demirçizade gösteriyor ki, Azerbaycan dilinin tarihinde nezm ile nesr her zaman yanaşı adımlamışlar. Lakin yazılı dilde daha çok nezm koluna üstünlük verildiği için ve nezm ile yazmak ustalık sayıldığına göre nesr örnekleri yayılmamış, daha çok menzum eserler yazılı halde göçürülmüş, nesr ile yazılmış parçaların izi kalmamış veya nadir halde istinsah edilmiş ilk nesr örnekleri helelik bize gelip ulaşmamıştır.

Meseleye bu bakımdan yaklaştığımızda Füzuli'nin "Şikayet-name" ve "Hediqetüs-süeda" adlı eserleri edebiyatımızın tarihinde bedii nesrin ilk örnekleridir. Biri satirik nesri, diğeri ise romantik nesri temsil eder. Bu eserlerin her ikisinin de başlangıç hissesi o devrin zevk talebine uygun olarak ali üslup tarzında yazılmıştır ve buna göre de giriş hissesinin dili çok galiz

ve karmaşıktır. Bunlardan ilave bu eserlerde resmî üslupla alakedar olan idare adları, vazife, rütbe bildiren sözler de işledilmiştir ki, bunların çoğu Arap sözlerinden ibarettir. Bedii nesrin meziyetlerini izah ettikten sonra alim onun ali üslubun taleblerine uygunlaştırıldığının hüsusiyetlerini şerh etmek için “Bu Merhelede Ali Üslup” adlı bir başlık altında bu üslubun Allah’ı, Peygamber’i inamla zikir etmek, onlara şükür, ibadet ve tezim etmek, zamanın hükümdarını medh etmek mahiyetli eserlerde istifade olunan ifade tarzıdır. Bu üslup yukarı tabakanın verdiğine ve meyline uygun kurulduğu için bu üslupta yazılan eserlerde özellikle dibaçe, mektub, kaside, medhiye ve münacatlarda ekseren Arap diline mensup sözler, ifadeler ve silsileli terkipler esas birimleri teşkil eder, Azerbaycanca sözler ise yardımcı makamda kullanılan birimlerdir. Bunu kayd etmek lazımdır ki, ali üslupta yazılmış eserlerde işlenen Arapça söz ve ifadelerin çoğu dini, felsefi, ilmi terimlerden ibarettir(3, s. 221). Y. Seyidov da Demirçizade’nin ali üslup hakkındaki fikirlerine hak verir ve gösterir ki, müellifin “Şikayet-name”den nümune getirdiği bir paragraf ister cümle yapısına, ister terkiplere ve leksikasına göre muasır insan için, belki o vaktin sade insanları için anlaşılmaz ifade tarzıdır(1. s. 417).

Bu faslin sonunda Demirçizade XVI. asrın XVII. yüzyıla kavşağında Azerbaycan şifahi dilinin, halk şiiri üslubunun artık belki de Şah İsmail Hatai’nin etkisi ile formalaşmağa bağladığı meselesine dikkati yöneldir. Bununla elakedar o Kurbanı, Abbas Tufarkanlı, Sarı aşık gibi el sanatkarlarının yaratıcılığına müraciet edir. Bu sanatkarların poetik eserlerini lingvistik sepkide tahlil süzgecinden geçiren müellif kayd edir ki, böyle eserlerin yaratıcıları, hüsusen aşıkların dilinden bahs etmek, öz devrine göre bazı hüsusiyetlerini nazara alarak dilin inkişaf tarihi bakımından ne gibi özelliklere sahip olduğunu müeyyenleşdirmek için zaruridir. Böyle eserlerin dilinden bahis ederken hemin eserlerin dilini eserin yaranma devrinin dili ile ayniyyet nümunesi gibi kabul etmek mümkün değildir. Lakin böyle ameliyata rağmen demek olur ki, el edebiyatının hüsusen menzum nümunelerinin dilinde vezn, kafiye ile ilgili olarak eserin yaranma devrinin dil hüsusiyetlerini aks etdiren esas birimler deyiştirilmir ve aynen mühafiza olunur.

Demirçizadenin bu fundamental eserinde sonuncu fasıl “Azerbaycan dilinin inkişafı tarihinde Vakıf merhelesi” olarak adlandırılır. Profesurun edebi dilin sonraki devirleri hakkında ümumileşdirici eser, kitap yazmaya imkanı olmayıp, böylece XVIII. yüzyıl ile kifayetlenip, ama buna rağmen o, M.F. Ahundzade’nin dilimizin inkişafı tarihinde yeri hakkında bir eser de yazıp yayınlaya bilmiştir. Onu da belirtelim ki, seçkin bilim adamı, maarifçi ve eğitimci insana

maalesef “Azerbaycan Edebi Dili Tarihi” (I cild) kitabının neşrini görmek nesip olmadı. O, 1980 yılının Mayıs ayında hayattan göçtü, kitap onun ölümünden birkaç ay sonra ışık yüzü gördü.

Söz konusu faslı müellif Azerbaycan`da mevcut ictimai ve medeni şeraitin tasviri ile başlıyor. Malum olduğu gibi 1747 yılında Nadir Şah`ın ölümü ile İran devleti zayıflamaya, sükut etmeğe başladı, devletin zayıflaması neticesinde Fars zülmüne karşı mücadele ortamında Azerbaycan hanlıkları yaranmaya başladı. Bu bağlamda Azerbaycan`da abadlık, kuruculuk işleri genişletildi. Bu inkişaf şeraiti Azerbaycan dilinin işlenme dairesinin genişlenmesine de müsbet tesir gösterdi ve müellifin kaydettiği gibi, bu kabilden olan böyle nümunevi faktlar mehz XVIII. asırda Azerbaycan halkının medeniyet sahasındaki yükseliş nümuneleri gibi dikkati çekiyor. Buna göre de bu merhalede Azerbaycan dilinin üsluplar silsilesinin, Azerbaycan halkının medeniyet tarihi bakımından öğrenilmesi zaruridir (3, s. 232).

E. Demirçizade bu devirde Azerbaycan edebi dilinin bedii üslubunun ihate dairesine göre daha geniş olduğunu gösterir ve bu üslubun aşağıdaki istikametlerde tezahür ettiğini ortaya koyar : a) klasik şiir üslubu, b) dini-tebliği şiir üslubu, c) bedii nesr üslubu, d) koşma üslubu, ç) şifahi edebiyat-folklor üslubu. Klassik şiir üslubu gazel, mühammes, müstezad, mesnevi, kaside, nat, medhiye janrlı şiirlerle devam ettirilir. Müellif kayd edir ki, bu sepkide yazılan eserler, aslında Füzuli mektebinin devamı mahiyetinde füzuliyane yazılmış eserlerdir. Çünkü bu devirde hüsusen medreselerde tahsil almış şairler ekser hallarda Füzuli tarzında yazmağa eğilim göstermişler ve Füzuli`nin klasik şiir üslubunda yazmış olduğu eserlerin dil hüsusiyetlerini kanunileşmiş dil birimleri gibi kendi eserlerinde de nümayiş ettirmeğe ve eserlerini böyle dil birimleri esasında kurmaya çalışmışlardır (3, s. 233). Müellif devrin klasik şiir üslubunu nazardan geçirir, aynı zamanda, ümumi akara da dikkat yetirir ve Yusuf Seyidov`un da gösterdiği gibi aşağıdaki sonuçlara ulaşır:

a) Böyle eserlerde Azerbaycan dilinin kaida kanunları aparıcıdır.

b) Böyle eserlerde işlenmiş Azerbaycanca sözlerin çoğu fiillerdir, diger nutk hisselerine mensup olan sözler içerisinde Azerbaycanca isim, sıfat çok nadir hallarda işlenilmiştir, şahıs ve işaret zamirleri de esasen Azerbaycancadır, say bildiren ve yardımcı nutuk hisselerine mensup sözler makamına göre üç dilde (Azerbaycanca, Farsça, Arapça) işlenilmiştir.

c) Arap ve Farsçadan gelme sözler Azerbaycan fiillerine yardımcı vasiteler gibi kullanılmıştır: rast gelmek, kabul etmek, aşık olmak, zahmet çekmek.

ç) Bu eserlerde Arap, Fars dillerine mensup sözler ekseren Azerbaycanca yapı ve çekim ekleriyle işlenilmiştir ve böylelikle de Azerbaycan dilinin aparıcı ahengi daha da güçlenmiştir.

d) Bu eserlerde bir sıra frazeoloji ifadeler işlenmiştir ki, bunların çoğu Füzuli eserlerinde veya onun müasirlerinin eserlerinde olan frazeoloji ifadelerle aynıyet teşkil eder, bir kısmı ise canlı danışıqdan, şifahi dilden yazılı dile göçürülmüştür.

e) Bu merhelede klassik şiir üslubunda yazılmış eserlerde artık bu zaman arşivleşmiş bazı sözler ve morfemler de Füzuli eserlerinde olduğu gibi işlenilmiştir.

f) Bu eserlerde de Arap, Fars terkipleri, hatta terkiib birleşmesi de az değildir ve bunlar Füzuli gazellerinde işlenilmiş terkiplere çok benzemektedir.

Müellifin bu tahlil tecrübesini Y. Seyidov böyle ümumileştirir: E. Demirçizade bunları deyerken esasen Şakir Şirvaninin “Ehvali-Şirvan” ve Mehcur Şirvaninin “Kisseyi-Şirzad” mesnevilerinin diline dayanıyor. Malumdur ki, bu devirde nesr eserleri de yaranırdı, bu eserlerin de kendine özgü üslupları var idi: “Kelile ve dimne”nin Azerbaycan diline tercümesi, “Şehriyar dastanı” bu üslup için material verirdi. Bu eserlerin dili devrin nesr dili hakkında tasavvür yarada bilir ve E.Demirçizade bu materialdan maksadyönlü şekilde istifade edir”(1. s. 422).

Bildiğimiz gibi, o devrin ab-havasına uygun olarak M.P.Vakıf de klassik şiir üslubunda gazel janrında bir hayli eser yazmıştır. Ancak edebiyatımızın ve dilimizin tarihinde o daha çok halk şiiri üslubu janrlarında yarattığı poetik nümunelerle yadda kalmıştır. XVIII. asırdan mehzi Vakıf la milli Azerbaycan şiiri merhalesi başlar. O, realist şiirin en güzel nümunelerini yaratmaya ve ümumiyyetle şifahi dille yazılı dili, şifahi halk edebiyatı ile yazılı edebiyatı yaklaştırmağa nail olmuştur.

Mehzi bütün bunlara göre alim “Bu merhelede koşma üslubu ve Vakıfın mevkeyi” adlı başlık verir ve burada halk şiiri üslubunun aparıcı kolu gibi koşma janrından, onun edebiyatımız tarihindeki inkişaf yolundan, koşma üslubu dilinin en belirgin özelliklerini öğrenmek, netleştirmek bakımından Vakıf koşmalarının müteber kaynak olmağından bahis eder.

Demirçizade bu devri Vakıf merhelesi adlandırmasının sebebini böyle izah edir: “Vakıf in eserlerinin yüzde yetmişini koşmalar teşkil edir. Demeli, Vakıf yaratıcılığının esası koşmalarla bağlıdır. Bu ise bedii edebiyatımızda yeni bir cığırın formalaşması ile bedii dilimizde yeni, öncül bir üslubun yaranması ile sonuçlanmış bir yaratıcılıktır. Mehzi buna göre de XVIII. asırdaki Azerbaycan bedii dilinin inkişaf istikametini müeyyenleşdiren elametler

esasen koşma üslubunun elametdar cihetleridir. Böyle elametdar cihetlerin esas -bedii dilin ümumhalk dili vahidleri hesabına – sade sözler, ifadeler, ibareler hesabına zenginleştirilmesi ile, Arap, Fars dillerinden alınma sözlerin, ifadelerin ise mehdudlaştırılması ile bağlıdır”(3, s. 242).

Y. Seyidov müellifin haklı olarak hemin devri Vakıf marhelesi, deviri adlandırmasını yüksek deyerlendiriyor ve doğru olarak yazıyor ki, devrin koşma üslubunun Vakıf ile alakelendirilmesi tesadüfi deyildir. Vakıf bu devir Azerbaycan şiirini ve Azerbaycan şiir dilini temsil ediyordu. Devrin koşması daha çok Vakıf in adı ile bağlı idi(1, s. 422).

Azerbaycan dilçiliğinde böyle bir görüş var ki, Azerbaycan dili XX. asra kadar esasen bedii üslupla temsil olunmuştur. İlk defa Demirçizade Azerbaycan dilinin üsluplar sistemi üzerinde özel olarak araştırma yapmış ve bu kitapta da dilimizin hele XVIII. asrda birtakım üsluplar esasında dallandığının nümunelerini gösterir, hatta ilmi üslubun ilimler üzere formalışdığına nazar yetirir. Bunları “Bu Merhelede İlmî Üslup” başlığı ile verir. Bu mülâhızanı ileri sürerken o, XVIII. asırda Azerbaycanca birkaç tane tıp kitabı, kitapçığı, sözlükler, hesap, astronomi, coğrafya meselelerine hesr edilmiş kitaplar, aynı zamanda dini tebliğat–telimat mezmunlu kitap ve kitapçıklar yazılmıştır. Y.Seyidov`un doğru olarak kaydettiği gibi müellif devrin ilmi üslubunu ilim sahaları üzere tahlil edir. Matematik ve astronomi sahasında meydana çıkan eserleri tabii ilimler üslubunun temsilçileri olarak nazardan geçirir. “Üsuli-esse”(yeddilik üsul) adlı bir kitabın kalan hissesine esasen yazıyor ki, “Burada işlenen terimler, esasen Arapça`dan alınma sözlerdir: meş`ele, kerre, baqi, zerbe, kesir, mexrec, müstekim, adet, kesret, münkesim, miktar, mezrub.Yalnız birkaç yerde urmak sözü çıkmak manasında, hem götürmek sözü, hem de nöksan etmek analitik fiili işlenmiştir. Müellif kaydediyor ki, bu eserde cümle üyelerinin sıralamasında da riyazi ifade tarzi yansımıştır, buna göre de haberler bazen ihtisar olunmuş, bazan ise mübteda ile veya tamamlık ile yerleri deyişdirilmiştir.”

“Kitabi-ruzname” adlanan bir başka kitap astronomiye aittir. Demirçizade bu eser hakkında yazıyor: “Bu eser esasen yılların, ayların, günlerin deyişme cereyanlarını yansıtan cedvellerden ibarettir ve bu cedveller Arap yazısında işlenen harfler ve rakamler esasında tertiplenmiştir. Bu eserde esas problemle elakedar olarak, ayların adları Arapca, Farsca, Rumca, Yunanca, bazen Azerbaycanca verilmiştir”.

Bunlara esasen böyle hesap ediyor ki, artık bu devirde ilmi üslubun bir kolunun temelleri ve terimolojisi artık meydana çıkmıştı. Müellif bu devirde tabiat ilmine ait eserleri de arşivlerden elde etmiştir ki, bunlar hastalıklar ve onların tedavisine, ilaçlara ait yazılmış kitaplar, kitapçıklar, defterler ve verekeler halinde kalmış elyazmalardan ibarettir. Demirçizade bu kaynaklardan istifade ederek tabiat ilimleri üzere devrin ilmi üslubunun seviyesini, seciyevi hüsusiyetlerini müeyyenleştirir.

Müellif ictimai ilimlere ait Azerbaycanca eserleri tedkik edir, bir üslup nümunesi gibi onları ümumileştirir. Yusuf Seyidov'un kaydettiği gibi XVIII. asrda Azerbaycan dilinde bir sıra tarih kitapları, günlükler tezkire ve cünkler yazılmıştır, elyazmaları mevcut olmuştur. Bunlarda tarihi hadiseler ,ayrı ayrı şahısların, hüsusen devlet başkanlarının, alim ve şairlerin hal tercümeleri hakkında malumat verilir. Bunların dili ictimai ilimler üslubunu ifade edir. Bunların dili hakkında Demirçizade böyle yazmaktadır: “Bu eserlerin dilinde ümumhalk sözleri, ifadeler çoğunluğa sahiptir ve Azerbaycan dilinin gramer yapısı esas ve aparıcı mahiyettedir. Bu eserlerde mevzularla elakedar olarak müeyyen hadise, zaman, mekan ve şahsiyetlerin faaliyeti hakkında verilen malumatlarda resmi, dini, ilmi anlayışları ifade etmek için bir sıra Arabi, Farsi esaslı terimler, ifadeler de işlenmiştir”(3, s. 254).

Müellif bu deyilenleri hemin devire ait “Tarihi-zemani-Şah Abbas ibn Hüdabende”, “Risaleyi-fezaili-Şami-Şerif”, “Safeviyye padşahları” adlı eserlerden getirdiği nümunelerle esaslandırır. Demirçizade fikrine yekun vurarak yazıyor ki, içerisinde mühtelif yer adları, şahıs adları, çoklu terimler olan bu eserlin nesr dili ile yazılması, aynı zamanda, sintaktik bakımdan cümlelerin, söz birleşmelerinin yapısı da dikkati celb edir ve demek olur ki, bu eserlerde sintaktik kayda-kanun bozulmamıştır.

Müellif XVIII. asrda dilin ilmi üslubunun dilçilik kolu hakkında da dolğun malumat verir: “Medreselerde, mekteplerde Arap ve Fars dillerinin tedrisi ile alakedar olarak, Azerbaycanca bir sıra tedris vesaiti mahiyetli kitaplar ve kitapçıklar yazılmıştır. O zamanlar hele böyle eserler de elyazması şeklinde yazılıp hüsusen medreselerde tedris vesaiti gibi istifade olunurdu. Mehz böyle elyazmalardan bir kısmı bu güne gibi saklanılmıştır.” Seçkin ilim adamı bu nümunelere dayanarak o devirin dilçilik üslubu hakkında fikir yürütüyor, bu devrin dilçilik terimlerinin hele ancak Arap sözlerinden ibaret olduğunu kayd edir. Demirçizade bir eseri üslup bakımından tahlil ederek yazıyor ki, bu beş verekden ibaret elyazması hem mevzuca, dilce, hem izahat tarzına göre çok değerli bir belge gibi dikkati celb edir. Bu eser Arapça'dan tercüme ve tebdil olunmuştur, ama Azerbaycancası bir kadar dolğundur.

Müellif fikrine yekun vurarak böyle kanaete gelir ki, bu ilk eser ümumiyyetle üslubiyyet mahiyetli dil birimlerinin mana ve makamlarına dair yazılmış ilk tecrübe nümunesidir(3, s. 257).

Dilimizin önceki devirlerinde olduğu gibi XVIII. asırda da ictimai-siyasi üslubun resmi dini-telim-tebliğ kolu da faal olmuş, bu maksadla eserler yazılmıştır. Demirçizade bu üslup nümunelerini böyle nitelendiriyor: “Bu eserlerde dil üslup bakımından sadelik ve qelizlik paralel yer tutur, yani sade konuşma birimleri dini kanun-kaidelerin tebliğine, telimine nail olmak için arapça sözlere ifadeler, terimler, dini ibareler ise telkin etmek, inandırmak ve böylelikle de dini mefhumları ifade eden sözleri, ibareleri, duaları ezber menimsetmek maksadile işlenilmiştir”(3, s. 258).

E. Demirçizade daha bir metlebe de işaret edir ki, bu eserlerde o devir için arkaikleşmiş Azərbaycan sözlərindən istifadə edilmişdir, ancak bu istifadəde sadə işlənən sözlərlə dinlə eləkedar sözlərə fərk konulmuşdur. Məsələ, kəndü, kim, ol, nesnə, varmək, ayıtmək kimi sözlərdən istifadə olunmuşdur, çünkü onların dini tərim qarşılığı yox idi, amək tanrı, uçmək, damu, suç kimi sözlər işlədilməmişdir, çünkü bunların Arapca dini tərim sinonimləri var idi: tanrı-allah; uçmək-cənnət; damu-cəhənnəm; suç-günah vs.

Monografinin sonunda müellif “Ümumi nəticələr” adı ilə XVIII. yüzyl Azərbaycan ədəbi dilinin incələnməsinə yekun vurur və bu ümumiləşdirmələri aşağıdakı istikamətlər üzrə aparır: Üsluplar və Leksik Vahidlərdə Ümumiləşmə, Fonetik və Grammatik Vahidlərdə Ümumiləşmə Müellif aynı zamanda göstərir ki, bu devirdə üsluplararası əlaqələr də artır, ümumi milli dilə doğru inkişaf eylemləri inkişaf edir, bütün istikamətlərdə sadələşmə prosesi gedir. Demirçizade sabitləşmədə bəyyl fonetik dəyişmələri qayda alır: b-m dəyişməsi: bən-mən, bin-min, kibi-gibi; k-h əvəzlənməsi: kəni-həni, kəçən-həçən, kəndə-həndə, kəmu-həmu, q-x dəyişməsi, bəq-bək, çək-çək, çək-çək, yək-yək, kim-ki, birlə-bilə-ile və s dəyişmələri.

“Azərbaycan Edebi Dili Tarihi” dərslək-monografisi Azərbaycan dilçiliyi tarixində bəyyl hadisə olsə də məələsəf bu əsər müellifin ölümündən sonra gün yüzü görmüşdür. Kitəp onun müellifinin dilimizin tarixinə uzun yillər boyu apardığı səmərəli tədqiqatın mühüm nəticəsi, səmərəli məhsulu kimi meydana çıkmışdır. Bu əsərlə yanaşı əbəd şəxsiyyət, pədaqojik universitədə hərkesin əsil həqiqi mənası ilə tanıdığı və adlandırdığı professor bundan əlavə də XIX. və XX. yüzylın başlarındakı dilimizin vəziyyəti və onun nümayəndələri haqqında bərkəç tənə M. F. Ahundov haqqında (M.F.Ahundovun Piyəsələrinin Dili), Kəsım bəy Zakir haqqında

(Zakirin Dili), M. Elekber Sabir hakkında (Sabirin Satira Tekniği) sanballı mekalelerle matbuatta çıkış etmiştir. Dilimizin tarihinin öğrenilmesi hakkında Y.Seyidov daha 1969 yılında yayınladığı “Azerbaycan Dilçiliyini Yaratana ve İnkişaf Ettirenler” makalesinde esas malumat vermeye çaba göstermiştir(1a, s. 3-8).

Şunu da belirtmekte yarar var ki, E. Demirçizade Azerbaycan dilinin zengin tarihinin kompleks şekilde öğrenilmesinin esas çizgilerini vermiş, onun öğrenilmesi metodikasını vermiş, ilk defa bu sahada çığır açmıştır. Bunun neticesinde dilçiliğimizde E. Demirçizade'nin layikli devamçıları, dil tarihi ilminin tedkikatçıları meydana çıkmıştır. Yusuf Seyidov bu bakımdan haklı olarak yazıyor: “Tekce “Azerbaycan Dilinin Tarihi”(I hisse) ve “Kitabi-Dede Korkut Dastanlarının Dili” adlı eserleri ile Azerbaycan dili tarihi ve Azerbaycan dilinin tarihi grameri sahasında tedkiklerin esasını koydu, buna istikamet verdi ve onun devamçıları bu möhkem özül esasında araştırmalar yapmaya devam ettiler. E. Demirçizade'nin “50 söz” kitabı da tarih, dil tarihi istikametinde araştırmaların terkib hissesidir ve değerli tarihi-dilçilik eseridir. Şübhe yoktur ki, Azerbaycan dilçilik ilmi özellikle, Azerbaycan dili tarihinin araştırmacıları bu değerli alimin tedkiklerinden daim faydalanacaklardır”(1, s. 428).

Kaynaklar

- Demirçizade, E. (1958). *Azerbaycan dilinin inkişaf yolları*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1959). “*Kitabi-Dede Korkut*” *destanlarının dili*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1960). *Muasır Azerbaycan dilinin fonetikasi*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1962). *Azerbaycan dilinin üslubiyatı*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1965). *Dil ve dilin fonetik vahidleri*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1965). *Dilin lüğat terkibi ve fonetik yapısı*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1967). *Azerbaycan dilinin tarixi grammatikasi*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1967). *Azeri edebi dili tarixi*. Bakü.
- Demirçizade, E. (1969). *Azerbaycan Dili Orfoepiyasının Esasları*, Bakü.
- Demirçizade, E. (1979). *Azerbaycan edebi dili tarihi, Cilt I*. Bakü: Maarif Yayınevi.
- Seyidov, Y. (1969). *Azerbaycan dilçiliyini yaratana ve inkişaf ettirenler*//S. M. Kirov adına ADU-nun İlmi eserleri (dil ve edebiyat serisi) NO:1-2
- Seyidov, Y. (2007). *Eserleri. 15 Ciltte, III. Cilt*. Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları.